

MENEKÜLÉS ZENTÁRÓL, 1944

Egy női díszmagyar viselet kalandos története Zentától Bécsig

TÓTH MÁTÉ

ABSTRACT

The aim of the study is to present the calvary of a Southern Swabian-Macedonian family through the history of a female díszmagyar during and after the Second World War.

The díszmagyar is one of the Hungarian national symbols that has undergone many centuries of development. The piece mentioned in the study is special because we can accurately describe the person who made it, the reason and circumstances of making, and the place and time, which is quite rare for such wear.

The examined female díszmagyar was made by Madary Gabriella for the first anniversary of the „Délvidék” (southern territories) recapture in 1942. Her husband was Károly Király, the notary of the city of Zenta and the leader of the local Hungarian Party. As it emerged that Miklós Horthy visited Zenta because of the anniversary, the couple wanted to welcome the governor in a proper way, so they made the costume for themselves. The governor finally did not visit Zenta, but at the town hall the anniversary was celebrated, where Gabriella Madary participated in the newly made female díszmagyar, according to a contemporary photo.

In 1944, Gabriella Madary and Károly Király left their beloved southern city in front of the burglar Serb and Soviet troops. They fled to Győr, where they were accomodated by relatives. In 1946 they moved to their house in Balatonboglár, where Károly Király died in the same year. His body was dressed into a díszmagyar for eternal tranquility in the local cemetery.

After her death, Madary Gabriella's female ornament was guarded and demised by her family. Her granddaughter, Erzsébet Török, appeared in this costume with her husband in a military ball at Vienna in a few years ago. Then, in 2018, he donated the costume to the Hansági Museum, where the adventurous, non-everyday costume became part of the permanent exhibition.

„Érdemletek is Ti minden szeretet,
Mert elő vettétek azon öltözetet,
Mellyel Öseitek fedezték testeket,
Mind addig, a' meddig kiadták lelkeket.”¹
(gróf Gvadányi József)

A díszmagyar viselettörténeti szempontból egyike a legtöbbet kutatott és egyben a legnagyobb érdeklődésre számot tartó magyar ruhadaraboknak. Esszék, tanulmányok és monográfiák tárják elénk ennek az igazán sokszínű és káprázatos ruhadarabnak a történetét. A díszmagyar öltözet ugyanis nemzeti viseletnek számít hazánkban. Egy olyan különös és nagy múltú viseletről beszélünk, melynek múltja több évszázadra nyúlik vissza a magyar történelemben, ennek köszönhetően sokat változott a különböző korokban. Festményeken, metszeteken, freskókon, szobrokon és faragványokon csodálhatjuk meg ezt a nem mindennapi öltözetet, nyomon követve ezáltal annak fajtáit és típusait. Politikai és nemzeti szempontból mégis leginkább a 19. században domborodott ki a díszmagyar jelentősége, amikor is a nemzeti identitás és a nemzeti függetlenség jelképévé vált.² Mivel rendkívül költséges volt az elkészítése, csak bizonyos társadalmi rétegek engedhették meg maguknak, hogy nemzeti identitásukat ilyen módon fejezzék ki.³ A reformkorban nemcsak hogy divat volt a magyaros viselet, hanem akkor terjedt el széles körben a magyar nemesség körében.⁴

A 20. század első felében töretlenül népszerű viselet maradt a díszmagyar, azonban különös érzelmi és identitásképző töltettel rendelkezett ez a ruhadarab a Trianon utáni időkben, az elcsatolt területek magyarsága számára. Nem volt ez másképp Madary Gabriella és férje, Király Károly esetében sem. Madary Gabriella 1888. január 26-án született Kisjenőn, Arad megyében. Édesapja, Madary (Vogel) János német származású telekkönyvvezető volt Margitán, aki 1900. június 5-től Zentán lett rendőrfőkapitány. Ebben a városban ismerkedett meg későbbi feleségével, a macedón–olasz származású Rajla Arankával. A Rajla család idegen származása ellenére magyarnak tartotta magát, és mindig a magyar nemzeti mozgalmak mellett állt.⁵

Madary Gabriella nagyapja, Rajla Márton például jegyző és 48-as honvéd volt, aki 1908-ban halt meg Budapesten, de végrendelete szerint testét hazavitték szeretett délvidéki városába, és Zentán helyezték örök nyugalomra. Madary Gabriella Zentán kötött házasságot Király Károllyal 1917. szeptember 12-én.⁶ Király Károly jogászként a Magyar Párt egyik helyi vezetője volt a Trianon utáni években, annak a pártnak, amelynek története jól tükrözi a délvidéki magyarság sorsát.

Először 1921. január 17-én a szabadkai *Hírlap*ban olvashatunk egy délvidéki magyar politikai párt megalapításának gondolatáról.⁷ Kezdetben felmerült a lehetőség, hogy a németekkel és a bunyevácokkal közös pártot alapítsanak a délvidéki magyarok, ezt azonban a magyar kormány élesen elutasította.⁸ A Magyar Párt szervezése 1922 januárjában kezdődött el. Nikola Pašić miniszterelnök már április 19-én magához rendelte a magyar vezetőket, és megpróbálta lebeszélni a Sántha György és Várady Imre vezette küldöttséget a további szervezkedésről. Pašić kérte a magyarokat, hogy juttassák el neki panaszait és kéréseit. Ez meg is történt: tizenöt pontban foglalták össze a memorandumot a délvidéki magyarok, amire aztán sosem kaptak érdemi választ.⁹ A Magyar Pártot végül 1922. szeptember 17-én Zentán alapították meg, többezres küldöttség előtt. A párt síkra szállt a szabad nyelvhasználatért, a magyar iskolákért és a betiltott egyesületekért is, emellett foglalkozott agrárkérdésekkel csakúgy, mint az egyházakat érintő problémákkal. Az 1925-ös választásokon indult először, ahol a vajdasági szavazatok 4,5%-át szerezte meg.¹⁰ Az 1927-es választásokon – a radikálisokkal kötött paktumnak köszönhetően – több magyar tisztviselő kinevezésére is sor került Zentán. A '20-as évek második felében enyhült a korábban meglehetősen feszült magyar–jugoszláv viszony, aminek köszönhetően egyre gyakrabban merült fel a délvidéki magyarság problémája a két fél közötti tárgyalásokon.¹¹

Az 1927-es községi választásokon már 532 helyet sikerült megszerezni a Magyar Párt jelöltjeinek, Zenta képviselő-testületének 80 tagjából 55 magyar párti volt.¹² 1929-ben a királyi diktatúra miatt a Magyar Pártot is betiltják, megszüntetve ezzel a parlamenti politizálás lehetőségét, és semmissé téve a párt községi választásokon elért sikereit. A magyar származású közigazgatási tisztviselőket szélnek eresztették, így Király Károlyt is elbocsátották állásából. 1940. december 12-én, a magyar–jugoszláv barátsági szerződés aláírásakor felmerült a zentai járás esetleges átadásának vagy lakosságcseréjének a gondolata is, Madary Gabriella és Király Károly pedig érdeklődve és feszülten figyelte az anyaországhoz való esetleges visszacsatlódás lehetőségét. Ugyanezen évben Cvetković miniszterelnök fogadta a magyar küldöttséget, ahol a magyar iskolák és egyesületek kérdése mellett ígéretet tett arra is, hogy kormánya igyekszik biztosítani a magyarság arányos képviselését a hivatalokban.¹³ Király Károly előtt ezzel újra felcsillan a lehetőség, hogy folytathassa hivatali pályáját Zentán. A valódi változásra csak néhány hónapot kellett várnia.

1941. április 11-én a Magyar Királyi Honvédség, Gorondy-Novák Elemér tábornok vezetésével, a 3. magyar hadsereg keretében, a Honvédség I., IV., V. hadteste, valamint a gyorshadteste segítségével megszállta az egykori Dél-Magyarország jelentős területeit: a Bácskát, a Baranyai háromszöget és a Mura-vidéket is. Ez közel egymillió lakost és 11 475 négyzetkilométernyi terület jelentett. A magyarság relatív többségben volt ezen a soknemzetiségű vidéken, hiszen az 1941-es népszámlálás szerint megközelítőleg 400 000 magyar élt a visszatért területeken. A visszavonuló jugoszláv csapatok nem tanúsítottak szervezett ellenállást, azonban irreguláris csapataik többször is meglepték a bevonuló magyarokat, akik nem szokták meg ezt a fajta városi gerilla harcmodort, ezért a különböző csetnik és Sokol csoportok gátlástalanul, de eredményesen folytatták tevékenységüket.¹⁴ A magyar honvédek sokszor aránytalanul keményen válaszoltak, és túlzott határozottsággal léptek fel a feltételezett elkövetőkkel szemben.¹⁵ Előfordult, hogy a szerb civil lakosság ellen fordult honvédjeink haragja, és néha bizony magyarok is áldozatul estek a válaszlépéseknek.¹⁶ Főleg a zsidókat, kommunistákat és a dobrovójácokat tartotta veszélyesnek az új magyar adminisztráció.¹⁷ Őket elűzték, megfélemlítették, kiutasították vagy internálótáborokba szállították.

1941. április 12–13-án az V. hadtest honvédjei elérték Zentát, a harcok azonban csak 14-én fejeződtek be a város körül, a csetnikek ugyanis civil ruhában vegyültek el a zentai lakosság körében, és váratlanul nyitottak tüzet a magyar csapatokra a villanytelepnél, a vasútállomásnál, az ortodox templomnál és a város több pontján. Egy nappal korábban pedig sajnálatos események következtekben a magyar és a német csapatok tévedésből egymást is lötték. A délvidéki városok közül Zenta lakossága túlnyomó részben magyar volt, ezért lakosai kitörő örömmel fogadták a magyar katonákat. Néhány nappal később, április 18-án katonai közigazgatást vezettek be, így Zenta, mint megyei város, katonai parancsnokot kapott Baumann István alezredes személyében.¹⁸ A szerbek kivonulásának azonban ára volt: komoly károkat szenvedett a harcokban a zentai városháza, a vasúti híd és a kórház is. A magyarok a károkat lassan rendezték, és folyamatosan helyreállt a rend a városban, ahová a korábbi magyar lakosság is visszaköltözött, 1941 májusától az elűzött szerbek, zsidók, kommunisták helyére pedig tudatosan magyarokat telepítettek a hatóságok, főleg bukovinai székelyeket, mintegy 13 000 főt.¹⁹ Az agrárkérdést vizsgálva elmondhatjuk, hogy mintegy 193 000 kataszteri hold került át a magyar állam tulajdonába, 1941. április 15-ével. Zenta városa 12 000 katasztrális holdat birtokolt ebben az időben. A földosztásból a hadirokkantak, a vitézi rend tagjai, a hősi halált haltak családtagjai és az őslakos magyarság részesült leginkább.²⁰ Ennek ellenére a szociális gondok közül a munkanélküliség, a lakhatás hiánya, illetve a földnélküliség jelentette a legnagyobb problémát a zentaiak számára.

Király Károly, mint a Magyar Párt egyik zentai vezetője a visszacsatolás után újra elfoglalhatta hivatalát a városban. Köztisztviselőként álló hivatalnok volt a délvidéki településnek, aki a legkeményebb szerb elnyomás évtizedeiben is makacsul kitartott a magyarság politikai védelme mellett. Az 1941-es adatok szerint 29 518 magyar és 1885 szerb élt Zentán.²¹ Az oktatás, a kultúra és a mindennapok szintjén a magyar nemzeti jelleg és a keresztény értékek domináltak a visszatért délvidéki városban.²² A lakosok neveit visszamagyarosították, az utcák és terek visszakapták régi nevüket, az iskolában újra magyarul tanulhattak,²³ a magyar himnusz énekelték, és a színjátszó körök is újra működhettek, természetesen magyar nyelven.²⁴ Újra ünnepelhette Zenta lakossága a magyar állami és egyházi ünnepeket, katonai parádéval és magyaros, nemzeti viseletben. Ilyen volt a Szent István napján megtartott körmenet vagy Zenta felszabadulásának első évfordulója. Felmerült, hogy Horthy Miklós kormányzó több délvidéki település mellett Zentára is ellátogat 1942-ben, az évforduló kapcsán. Madary Gabriella, Király Károly felesége ennek alkalmából készítette el fekete bársonyból, selyemből és csipkéből készült, aranyozott paszománnyal és szőrme-szegéllyel ellátott díszmagyar öltözetét.²⁵ S bár a kormányzó végül nem utazott el Zentára, Madary Gabriella az 1942. április 12-én, a zentai városházán rendezett ünnepi közgyűlésen már újonnan készült ruhájában jelent meg.²⁶

A fent említett díszmagyar viseletet részei:

1. aranyozott fátyollal ellátott, himzett fekete selyempárta
2. fekete bársonymellény aranyozott paszománnyal
3. fekete csipkében végződő selyem ingujj
4. fekete himzett csipkekesztyűk két-két patenttal
5. fekete bársonymente szőrme szegéllyel és aranyozott paszománnyal
6. aranyhímzéssel ellátott kötény
7. fekete selyemből készült, felül rakott szoknya

A díszmagyar viselet, mint a nemzeti identitás egyik leglátványosabb szimbóluma, kedvelt öltözet volt a Horthy-korszakban, egy köztisztviselőként álló hivatalnok feleségétől pedig szinte társadalmi elvárás volt, hogy ilyen ruhában fogadja a kormányzót, s fejezze ki hazája és nemzete iránti elkötelezettségét. Király Károly és Madary Gabriella ezért díszmagyar viseletben jelent meg Zenta városának több ünnepén és rendezvényén is.

A világháború menete azonban kedvezőtlen fordulatot vett Magyarország számára. 1944. október 7-én Zentánál lépett először bácskai földre a Vörös Hadsereg 2. Ukrán Frontjának balszárnya és a Tito vezette partizánalakulatok. A 3. Magyar Hadsereg

hősiesen védekezett, azonban Malinovszkij marsall csapatainak sikerül áttörniük. A gyors és eredményes előrenyomulás megállíthatatlannak tűnt. 1944. október 22-től egész Bácskában, így Zentán is katonai közigazgatást vezettek be a szerbek, Ivan Rukovina vezérőrnagy irányításával. Alig néhány hét leforgása alatt a teljes bácskai terület a szovjetek és a kommunista délszláv erők kezébe került. A magyar és német lakosság elleni erőszakos fellépések és atrocitások szinte azonnal elkezdődtek.²⁷ Bántalmazások, lincselések, bebörtönzések, megszégyenítések vagy kivégzések jutottak osztályrészül azoknak a magyaroknak, akikkel szemben felmerült, hogy a múltban bármilyen módon sértő magatartást tanúsítottak a délszláv lakossággal szemben. Tito maga nem adott parancsot ezen cselekedetek végrehajtására, azonban nem is emelt szót azok ellen. Túrta és hagyta a sokszor kegyetlen és véres fellépéseket, amelyeket ártatlan civil lakosokkal szemben követtek el partizánjai.²⁸ A kegyetlenkedések híre szélesebben szárnyalt a megfélemlített bácskai falvak és városok magyar lakossága körében, így Madary Gabriella és férje is értesült a vérfagyasztó és sokkoló eseményekről. Az etnikai arányok megváltoztatása, a magyar lakosság megfélemlítése, az antikommunista személyek eltávolítása, a személyes sérelmek megtorlása, a bevonuló magyar katonák túlkapásainak megbosszulása mind-mind okot szolgáltatott a partizánoknak – és a civil szerb lakosságnak is – a kegyetlenkedésekre.²⁹ Érdekesség, hogy a visszatért délvidéki területek közül a Bácskában volt a legjelentősebb etnikai tisztogatás. Ott is azokon a településeken történtek a legnagyobb vérengzések, ahol korábban a bevonuló magyar honvédség tagjai követtek el korántsem ilyen véres és kevésbé jelentős atrocitásokat a helyi szerb lakosság ellen. Megállapítható tehát, hogy sokszor a személyes bosszúvágy és a lokális etnikai ellentétek éleződtek ki az ott élő szerbekben. Összességében a Sajkásvidék szenvedte el a legnagyobb embervesztést.³⁰ Gyakorlatilag teljesen kiirtották az ott élő magyarságot. A meggyilkoltak mellett az internáltak, bebörtönzöttek, megkínzottak vagy elűzöttek száma is több ezer főre tehető.³¹ A Sajkásvidéken már 1941 novemberében partizánegységek alakultak, melyek rendszeres összetűzésbe keveredtek a magyar honvédség és csendőrség helyi alakulataival. Az 1942-ben lezajlott „hideg napok” egyik legfontosabb előzményének a Sajkásvidéken történt összecepsapásokat tekinthetjük. Éppen ezért 1944-ben a szerb partizánok – mintegy válaszul a néhány évvel korábbi eseményekre – itt hajtották végre legdurvább akciójukat.³² A legtöbb kegyetlenkedés a belügyminisztérium alá tartozó Népvédelmi Osztály (OZNA) tagjai nevéhez fűződik. Ők a lakossági bejelentések, besúgások és a partizán hírszerzők által rendelkezésükre bocsájtott adatok alapján végezték meglehetősen véres tevékenységüket. A kivégzések előtt a bűnösnek mondott személyeket szinte minden esetben brutálisan megkínzották, megalázták vagy bebörtönözték.³³ A balkáni szadizmus keveredett sok esetben a bosszúvágygal: a megcsonkítás, a leforrázás, a nemi szervek levágása, a karóba húzás vagy a megégetés mind-mind alkalmazott módszer volt. Az OZNA tagjai

nem nagyon válogattak a módszerek között.³⁴ A kivégzetteket szinte soha nem temették el tisztességesen.³⁵ Gyakoriak voltak a tömegsírok vagy a Dunába lövés, mint módszer alkalmazása, ha a holttestek eltüntetéséről volt szó. Ezért a temetők és a holttestek lokalizálása komoly gondot okozott az életben maradt hozzátartozók számára a későbbiekben.³⁶

Király Károly, mint a Magyar Párt egyik zentai vezetője, pontosan felmérte, hogy milyen sors várna rá, ha a partizánok kezébe kerülne. A szerbek megtorló akciói ugyanis elsőként sújtották a magyar tisztviselőket az elfoglalt területeken. Ezért neki, mint hivatalt viselt embernek mindenképpen menekülnie kellett. 1944 őszén az utolsó pillanatban sikerült elhagyniuk a feleségével Zentát. A városban ekkor már a félelem volt az úr. A szovjetek és a partizánok közeledtének hírére a lakosság egy része elmenekült, a bevonulók pedig nem cáfoltak rá hírükre.³⁷ A megtorlások, vizsgálatok, kihallgatások és kivégzések szinte azonnal elkezdődtek azokkal a lakosokkal szemben, akikkel kapcsolatban bármiféle kétely felmerült.³⁸ Jelenlegi adatok szerint 123 zentai lakos esett áldozatul a bevonulók bosszújának és vérszomjának.

Madary Gabriella és Király Károly, miután elhagyták Zentát, továbbra is folyamatosan kapták a híreket a délvidéki vérengzésekről. Madary Gabriella rokonai Győr környékén éltek, amely ekkor még nem került szovjet megszállás alá, ezért a házaspár ide menekült a partizánok és a kommunisták elől. Mindössze másfél évig húzták meg magukat a rokonoknál, ugyanis 1946 húsvétján balatonboglári nyaralójukba költöztek át, amit még 1942-ben vásároltak. Király Károly még ugyanabban az évben meghalt. Testét, utolsó kívánsága szerint, díszmagyar viseletében a balatonboglári temetőben helyezték örök nyugalomra. Mivel azonban háborús bűnösnek volt nyilvánítva, a szerbek követelték kiadatását. A család egyik orvos tagjának sikerült elintéznie, hogy erre ne kerüljön sor. Szombathelyi Ferenc vezérezredes példáján keresztül a család már tudta, hogy mire számíthatnak azok a magyarok, akiket kiadnak Jugoszláviának. Az újonnan berendezkedett magyarországi kommunista hatalom Népbírósa 1946. május 22-én népellenes bűntettben és hivatali hatalommal való visszaélés bűntettében találta bűnösnek Szombathelyit,³⁹ akit így átadtak a jugoszláv hatóságoknak. Péterváradon végezték ki a magyar vezérkari ezredest, hosszas és brutális kínzást követően.⁴⁰

Férje halála után Madary Gabriella egyedül nevelte gyermekeit. Díszmagyar viseletét a családja őrizte meg és rejtgette a rendszerváltás előtti években. Szóbeli hagyományozás útján tudatta gyermekeivel és unokáival a viselet elkészítésének okát és körülményeit.⁴¹ Halála után Török Erzsébet nevű unokája vette magához a díszmagyart, akinek még kislány korában mesélte el nagymamája ennek a nem mindennapi viseletnek a történetét. A nagy becsben tartott családi ereklye még egyszer előkerült rejtékéből, hogy a nagyvilág megcsodálhassa: 1999 januárjában Bécsben, a császári palotában rendezett katonatiszti bálon⁴² Török Erzsébet egykori

nagyanyja, Madary Gabriella díszmagyar viseletében jelent meg.⁴³ Ezt követően döntött úgy, hogy 2018-ban a Hansági Múzeumnak adományozza ezt a ritka és igazán értékes történelmi viseletet, a hozzá tartozó fényképekkel, dokumentumokkal és kiegészítőkkel együtt.

Ajándékát az teszi igazán különlegessé, hogy a díszmagyar viselet több évszázadot átfigó fejlődésének utolsó stációjából való. Emellett pontosan tudjuk adatolni a készítés idejét, helyét és körülményeit, valamint ismerjük a készíttető személyét és a készíttetés okát is. Ez pedig meglehetősen ritka az ilyen öltözékek esetében. A hozzá csatolt fényképek, a családi napló részlete, a készíttető keresztlevele és a családfája pedig még személyesebb teszik a kutató számára ezt a kalandos sorsú női díszmagyart.⁴⁴ Nem mellékesen a felsorolt dokumentumok egyben hitelesítik és adatolhatóvá is teszik a viseletet, további kutatási témát biztosítva a történész kollégák számára. A családfakutatástól a politikatörténetig, az identitáskutatástól a viselettörténetig, számos tudományterület képviselője és kutatója meríthet a jövőben Madary Gabriella és Király Károly ránk maradt hagyatékából. Ezek a családtörténetek szervesen illeszkednek egy város (Zenta), egy régió (Bácska) és az ország történetébe, amik mind-mind segítik a kutatót abban, hogy összefüggéseiben láthassa és vizsgálhassa az eseményeket. Madary Gabriella díszmagyar viselete is ebben segített minket, a jövőben pedig a Hansági Múzeum állandó kiállításának részeként tárja majd az érdeklődő látogatók elé izgalmas történetét és jellegzetesen magyar sorsát.

1. kép: Madary Gabriella és Király Károly díszmagyar viseletükben Zentán, 1942-ben
(Forrás: Hansági Múzeum gyűjteménye)

2. kép: Madary Gabriella keresztlevele Takács János plébános aláírásával, Kisjenő, 1941. december 3. (Forrás: Hansági Múzeum gyűjteménye)

3. kép: Madary Gabriella unokája: Török Erzsébet a Hofburgban, nagyanyja díszmagyar viseletében (Forrás: Hansági Múzeum gyűjteménye)

JEGYZETEK

- ¹ Gróf Gvadányi József: *A nemes magyar dámákhoz és kis asszonyokhoz szőlő versek*. Pozson–Komárom, 1790.
- ² Lukács Anikó: *Átöltözések – A 19. századi magyar nemzeti divat emlékiratok és naplók tükrében*. AETAS, 23. évf. (2008) 3. sz. 46.
- ³ F. Dózsa Katalin: *A rendi nemzettudat szimbóluma: a díszmagyar*. In: Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt*. Budapest, 1996. 155–166.
- ⁴ Lukács Anikó: *Nemzeti divat a reformkori Pesten*. Korall, 10. sz. (2002) 40–56.
- ⁵ *Unokáimhoz* című fejezet a Rajla-lányok naplójában, megtalálható a Hansági Múzeum gyűjteményében.
- ⁶ Madary Gabriella 830/1941-es számú keresztlevele, Takács János plébános aláírásával, 1941. december 3.
- ⁷ A. Sajti Enikő: *Kényszerpályán. Magyarok Jugoszláviában. 1918–1941*. Szeged, 1997.
- ⁸ A. Sajti Enikő: *A jugoszláviai magyarok politikai szervezkedésének lehetőségei és korlátai (1918–1941)*. Regio. Kisebbségi Szemle, 2. sz. (1997) 3–30.
- ⁹ *A Jugoszláviai Magyar Párt memoranduma Pasichoz. Az elszakított Délvidék sorsa III*. Budapest, 1922.
- ¹⁰ Bácsmegyei Napló, 1925. február 9.
- ¹¹ Ádám Magda: *A Kisantant és Európa 1920–1929*. Budapest, 1989. 238–247.
- ¹² Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918–1941*. Budapest, 1995. 325.
- ¹³ Magyar Nemzet, 1940. január 1.
- ¹⁴ Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, 2005.
- ¹⁵ Dombrády Lóránt – Tóth Sándor: *A Magyar Királyi Honvédség 1919–1945*. Budapest, 1987.
- ¹⁶ Zentai Újság, 1941. április 20.
- ¹⁷ Pejín Attila: *A zentai zsidóság története*. Zenta, 2003.
- ¹⁸ A. Sajti Enikő: *Katonai közigazgatás és nemzetiségpolitika a Délvidéken*. Budapest, 1982.
- ¹⁹ A. Sajti Enikő: *Székel telepítés és nemzetiségi politika a Bácskában, 1941*. Budapest, 1984.
- ²⁰ Lőrinc Péter: *Harcban a földért – A magyar fasizmus jugoszláviai birtokpolitikája (1941–1944)*. Budapest, 1977.
- ²¹ A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió és kisebbség: magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, 2004.
- ²² Kramer Gyula: *A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség feladatai és munkája*. In: Csuka Zoltán (szerk.): *A visszatért Délvidék*. Budapest, 1941.
- ²³ Kardos Béla dr: *Kisebbségi iskolaügy Jugoszláviában*. Kisebbségvédelem, I. évf. (1938) 2–3. sz. 28.
- ²⁴ Domonkos László: *Magyarok a Délvidéken*. Budapest, 1992.
- ²⁵ Madary Gabriella díszmagyar viselete a Hansági Múzeum gyűjteményében található, Ltsz.: 2018.7.1.1-7.
- ²⁶ Az 1942. április 12-i zentai ünnepi közgyűlésről készült fotó a Hansági Múzeum gyűjteményében található
- ²⁷ Cseres Tibor: *Vérbozzú Bácskában*. Budapest, 1991.
- ²⁸ Gubás Jenő: *Törökkanizsa 1944-es ártatlan áldozatai*. Aracs, XI. évf. (2011) 3. sz. 11–19.
- ²⁹ Forró Lajos: *Megtorlás Martonoson a partizán iratok tükrében*. Bácsország, 2010/2. 40–47.
- ³⁰ Matuska Márton: *Hová tűntek Szabhyáról a magyarok?* Temerin, 2004.
- ³¹ Mezei Zsuzsanna: *Rendszerváltás a Vajdaságban 1944/45-ben a vajdasági levéltár fondjainak tükrében*. In: Biernacki Karol – Fodor István (szerk.) *Impériumváltás a Vajdaságban (1944)*. Szeged–Zenta, 2010. 119–134.
- ³² A. Sajti Enikő: *Még hidegebb napok. Megtorlás a Délvidéken*. Rubicon, 2009/5. 30–38.
- ³³ Csorba Béla – Matuska Márton – Ribár Béla (szerk.): *Rémuralom a Délvidéken. Tanulmányok, emlékezések, helyzetértékelések az 1944/45. évi magyarellenes atrocitásokról*. Újvidék, 2004.
- ³⁴ Matuska Márton: *A megtorlás napjai. Ahogy az emlékezet megőrizte*. Novi Sad, 1991.
- ³⁵ Mojzes Antal: *Zömmel magyarok és németek. Az ártatlan áldozatok bajmoki kutatásának eredményei*. In: Szabó József (szerk.): *Memento 1944–45*. Bajmok, 2010. 45–58.
- ³⁶ Teleki Júlia: *Hol vannak a sírok?* Óbecse, 2007.
- ³⁷ Molnár Tibor: *A zentai Városparancsnokság válogatott iratai 1944–1945*. Szeged–Zenta, 2011.
- ³⁸ Molnár Tibor: *Zenta 1944 őszén: a hatalomátvételtől a leszámolásig (1944. október 8. – 1944. november 9.)*. Limes, 2009/3. 133–140.
- ³⁹ Dombrády Lóránd: *Szombathelyi Ferenc a népbíróság előtt*. Budapest, 2007.
- ⁴⁰ Csicsery-Rónay István: *Szombathelyi Ferenc*. Budapest, 2002.
- ⁴¹ Gyáni Gábor: *Emlékezés és oral history*. In: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000.
- ⁴² Török Erzsébet férje az erdélyi szász ősökkel rendelkező Wilgerd Nagy az osztrák hadsereg tisztje.
- ⁴³ A Hofburgban készült fénykép Madary Gabriella unokájáról a Hansági Múzeum gyűjteményében található.
- ⁴⁴ A fényképek, a keresztlevél, a napló és a családfa a Hansági Múzeum gyűjteményében található.